

УДК 821.161.2.09

Ірина Цибенко,
кандидат історичних наук,
провідний бібліотекар НІПБ України

"Історія української літератури" Михайла Грушевського — важливий етап у розвитку вітчизняного літературознавства

"... я бажав сею працею увести й інших в круг своїх і чужих дослідів і студій над розвитком нашого духовного життя... Хотів дати їм відчуття і зрозуміти все те багатство почуття і гадки, краси й сили, яке вложено і заховано в нашій літературній спадщині."

(Грушевський М. С. *Історія української літератури* : в 6 т. 9 кн. Т. 1. — К.: Либідь, 1993. — С. 40)

У статті охарактеризовано визначальні умови створення М. Грушевським "Історії української літератури". Розглянуто важливі змістовні риси фундаментального дослідження, при цьому підкреслено роль бібліографічних особливостей. Висвітлено заслуги вченого в українській літературознавчій та бібліографічній науці.

Ключові слова: історія української літератури, періодизація, проблеми українського літературознавства, бібліографічні списки, книжкові покажчики.

Осмилення творчості М. Грушевського (1866—1934) — видатного українського вченого, історика та громадсько-політичного і державного діяча, засвідчило про неабиякий інтерес дослідників до його історико-літературного доробку. Серед творів аналізованої тематики провідне місце займає п'ятитомник "Історії української літератури" М. Грушевського. Вихід її перших томів 90 років тому, в 1923 р., був своєчасним, оскільки на початку ХХ століття надзвичайно загострилося питання про генезу української нації, її мову, літературу та культуру. За таких обставин, викладена М. Грушевським у фундаментальній праці проблема концепції історії української літератури набула особливої ваги. Поглиблення уваги до історичного минулого нашої країни в широкому контексті її духовності зумовили перевидання в Україні цієї визначної праці у 1993 р. Вона вийшла друком у шести томах та дев'яти книгах у серії "Літературні пам'ятки України".

Багатотомна "Історія української літератури" М. Грушевського є унікальним явищем у вітчизняній і світовій науці. На підставі документальних відомостей автор широкоаспектно проаналізував український літературний процес з давніх часів до першої половини ХVІІ століття, застосувавши при цьому нетрадиційну методику викладу матеріалу і нову періодизацію. Твір заслуговує на особливу увагу. Головне завдання запропонованої статті передбачає розгляд вагомого внеску вченого в розвиток наукових знань, основних цінностей цього багатотомного твору, а також визначення можливих напрямів вивчення його бібліографічних особливостей.

Звертаючись до витоків творчої біографії М. Грушевського, варто згадати, що видатний історик ще в юні роки мріяв про створення об'єктивного образу літературної України, про що зазначено у вступній частині до першого тому "Історії української літератури" (К. ; Львів, 1923) [1, с. 4]. Детальний план написання такого твору склався в ученого дещо пізніше, у часи його перебування у в'язниці в Києві взимку 1914 р., а потім уже на першому заслання в Сибір-

ську (пізніше в Казані та Москві) він приступив до його виконання. Зокрема, про це засвідчує колишній студент М. Грушевського за часів Львівського університету, відомий історик, академік М. Кордуба у дослідженні "Академік Михайло Грушевський як історик" [2, с. 356].

"Історія української літератури" створювалась на певних історичних засадах тих наукових творів, у яких вчений і літературознавець уже порушував проблеми розвитку культури українського народу, власне, української літератури. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття вийшли друком великі праці вченого: "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХІV сторіччя" (К., 1891), "Барське старство. Історичні нариси (ХV—ХVІІ вв.)" (К., 1894), російськомовний "Очерк истории украинского народа" (СПб., 1904), "Ілюстрована історія України" (К. ; Львів, 1912), окремі томи "Історії України-Руси" (К. ; Львів, 1898—1909) та деякі інші.

Відомий літературознавець, професор Д. Чижевський — керівник Інституту славистики Гейдельберзького університету у передмові до репринтного перевидання "Історії української літератури" (Нью-Йорк, 1959) авторитетно стверджує, що до 1917 р. М. Грушевський "мусив у деяких своїх працях торкатись питань історії літератури, поскільки важливі джерела староукраїнської літератури є творами літературними... Грушевський, досліджуючи такі твори, звертав придатно увагу на їх суто літературні якості, на їх стиль, з'ясував питання авторства творів, зупинявся над в'ясненням їх літературних джерел" [3, с. 1].

Крім того, аналіз літературознавчого доробку М. Грушевського попередніх десятиріч до виходу в світ його багатотомної праці свідчить, що в окремих статтях вченого, які неодноразово публікувалися на сторінках періодичних видань, також знаходили відображення різноманітні проблеми українського літературознавства, етнографії, мовознавства. Серед них, — "Українсько-Руське літературне відродження в

історичним розвої українсько-руського народу" (1898), написану на честь столітніх роковин відродження української літератури, "Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи" (1904), "Українське письменство" (1909) та багато інших. Все це засвідчує про близькість цієї проблематики творчим задумам М. Грушевського, що в подальшому обумовило ґрунтовність історико-літературознавчого дослідження, яке стало синтезом багатьох наукових розвідок вченого.

Зауважимо, що створення цієї епохальної праці М. Грушевського відбувалося в неймовірно важких умовах воєнного лихоліття, труднощів життя українського історика на засланні (грудень 1914 — березень 1917), потім у період вимушеної еміграції (березень 1919 — березень 1924). Більшість зібраних документів, у тому числі й особистий архів вченого з його рукописними матеріалами, було назавжди втрачено у вирі подій революції та визвольних змагань 1917—1921 рр. Ці факти достовірно доносить до нас "Автобіографія" (1926) М. Грушевського [4, с. 240]. Однак використовуючи доступні історичні та літературні джерела під час перебування у Відні, вчений продовжував працювати над своїм фундаментальним проектом. Михайло Сергійович не переставав слідкувати за літературними новинами, за його словами: "багато часу віддавав реферуванню, критиці, бібліографії української і світової літератури...". Про це відзначено у передмові до першого тому видання [1, с. 4].

Проведене М. Грушевським дослідження окремих визначних пам'яток давньої культури, багатьох творів українських і зарубіжних письменників подало широку картину історико-літературних процесів, які відбувалися в Україні. ґрунтовна джерельна база, представлена ним у багатотомній "Історії української літератури", достеменно відображає її основний зміст. Вона показана через суттєве бібліографічне оснащення, варте уваги фахівців. Це докладно складені автором бібліографічні списки, прикнижкові покажчики, різноманітні бібліографічні посилання, цитати, коментарі тощо. Принагідно відзначимо, що бібліографічному опрацюванню твору дослідник відводив важливу роль, оскільки цим науковим механізмом володів досконало.

Вихід у Львові в 1923 р. уже перших трьох томів "Історії української літератури" став помітним явищем у вітчизняній літературній історіографії, що викликало гучний резонанс¹. Першим відгуком стала бібліографічна замітка у львівському "Ділі" В. Дорошенка — відомого історика, літературознавця, бібліографа. Характеризуючи поступ українського літературознавства останніх десятиліть XIX — початку XX ст., оглядач наголошує, що нова праця М. Грушевського "рішучо найкращий компендіум історії української літератури". Доказом цього, відзначив В. Дорошенко, "є не лише авторитетність імені найбільш знаного українського гуманітарія, але й зміст перших томів, де оригінальність авторського підходу вміло сполучається з подиву гідною ерудицією та фаховою майстерністю" [5, с. 6—7].

Щодо багатства зібраного матеріалу, оригінальності та глибини його аналізу "Історія української літератури" є дійсно феноменальним творінням М. Грушевського. У рецензії на шостий том праці, який у зв'язку з переслідуванням вченого у 20—30-х рр. так і не вийшов, О. Білецький — відомий український літературознавець, професор, академік писав, що "викладення фактів у такій системності із такою ґрунтовністю українська літературна історіографія загалом ніколи не знала. Що стосується останнього, то знайдеться дуже мало історико-літературних оглядів й іншими мовами, які могли б бути порівняні з роботою М. Грушевського [6].

¹ Останні томи "Історії української літератури" М. С. Грушевським були написані і видані у 1925—1927 рр. у Києві після повернення його з еміграції в Україну.

У більшості критичних статей, які в той час містилися в українській пресі стосовно цієї фундаментальної праці, наголошувалося про новаторство її автора і в аспекті методологічному, і з погляду залучених джерел, і також порушених наукових проблем. Зокрема, вітчизняний літературознавець, академік В. Перетц, даючи позитивну оцінку твору, підкреслює, що "концепція праці М. Грушевського значно відрізняється від схематизму наявних досліджень. В ній під новим кутом зору викладено долю старої українсько-руської літератури й усної словесності, і це природно викликає велику цікавість..." [7, с. 158].

Заслужують на увагу й публікації сучасних українських вчених П. Кононенка і М. Трофимчука. В їхніх працях порушено низку основоположних проблем щодо літературознавчого дослідження М. Грушевського, як-от методології написання твору, а також концепції історії української літератури та періодизації її розвитку. Літературознавці відзначають, що як послідовник позитивізму в науці М. Грушевський з особливою увагою вивчав фольклор. Для нього він був першоосновою, показником стану словесної творчості духовної культури етносу, висловленою в усній формі, який став складовою багатотомного видання [8; 9]. Крім того, П. Кононенко наголошує, що "неоціненна заслуга М. Грушевського в збиранні, коментуванні, реставрації чи й перекладах діалектних форм фольклору та стародавніх рукописів на новочасну літературну мову. Щодо цього "Історія української літератури" не має аналогів" [8, с. 32—33].

Варто пригадати, що у вітчизняній літературній історіографії подібний підхід раніше вже застосовувався. Так, визначний галицький літературознавець першої половини XX століття Б. Лепкий у "Начерку історії української літератури" (перші томи вийшли в Коломиї 1909—1912 рр.) намагався аналогічним способом розглянути проблему літературного надбання українського народу, проте зробив він це фрагментарно. Загалом, на той час у літературознавчій практиці дослідників значення фольклору враховувалося, але усна словесність відображалась здебільшого в статичному стані, у тому вигляді, якою вона була на момент написання твору.

Періодизація історичного розвитку української літератури, запропонована М. Грушевським, була цілком виправдана, оскільки, на його думку, "усна народна творчість природно доповнює історію книжкової традиції і завдяки своєму більшому багатству і різноманітності, вона збагачує і прикрашує не одною яскравою подробицею писемної творчості" [1, с. 10—11].

Аналіз багатотомного видання літературознавця виявляє бібліографічну основу твору, що об'єктивно відкриває можливості вивчення цього аспекту. Автор визначає особливості окремих історико-літературних пам'яток Давньої Русі "Повість временних літ", "Слово о полку Ігоревім", "Слово про Закон і Благодать" та ін. Надаючи приклади оригінального письменства Київської доби XI—XII ст., він особливу увагу приділяє найвидатнішому літературному документу того періоду "Слову про Закон і Благодать". Саме завдяки "Історії української літератури" ми дізнаємося, що перша інформація про цей твір була оприлюднена у 1839 р. у рефераті О. Кубарьова, у прочитаному в Московському історичному товаристві рефераті; але сам він вийшов друком лише через п'ять років з єдиного примірника із закінченням, якого бракувало в інших (примірник зберігався у Синодальній бібліотеці).

Увагу привертає також ґрунтовне опрацювання дослідником літературної спадщини XII—XIII ст. Цей період М. Грушевський назвав добою "золотого віку" давнього українського письменства, а центральною пам'яткою в ній — "Слово о полку Ігоревім". Аналізу цього визначного документа автор приділяє доволі багато місця в тексті — 66 друкованих сторінок (у вид. 1923 р.).

Передусім вражає велика словознавча ерудиція дослідника та глибока обізнаність його із критичною літературою про "Слово...". М. Грушевський оперує великим науковим апаратом, називає майже всі доступні йому студії про "Сло-

во... " і оцінює їх кваліфіковано. Посилаючись на відповідні джерела, він докладно пояснює свої думки, робить доречні висновки, дає власні припущення та міркування. Про це також свідчать і бібліографічні коментарі автора щодо загально-визначених науково-думкою праць О. Востокова "Опыт о русском стихосложении" (СПб., 1817), П. Куліша "Записки о Южной Руси" (СПб., 1885), О. Партицького "Староруський акцент і ритміка "Слова о полку Ігоревім" // Зоря, 1835, № 9—16; № 18—21 (Львів); М. Максимовича "Замечания на Песнь о полку Ігореве в стихотворном переводе Гербеля" (Максимович М. Собр. соч.: в 3 т. — К., 1880. — Т. 3. — С. 564—624) та деякі інші.

Значний інтерес становлять відомості, подані М. Грушевським щодо пошуку цього важливого історико-літературного документа, час якого датується 1790 роком, наводяться дані про перші публікації "Слова...". Зокрема, автор називає ім'я московського мецената і колекціонера графа О. Мусіна-Пушкіна (1744—1817), який, ставши в 1791 р. обер-прокурором святишого синоду, сприяв першій публікації "Слова..." у 1800 р.

Цікаво, що розділ, в якому йдеться про "Слово о полку Ігоревім", Михайло Сергійович присвятив пам'яті О. Огоновського (1833—1894), це було обумовлено, мабуть, тим, що видатний український філолог, професор Львівського університету — автор першої української монографії про відому пам'ятку (Огоновський О. Слово о полку Ігореве: Поетичний пам'ятник руської письменності XII віку, Львів, 1876). Про ці відомості засвідчує М. Грушевський. Інші — своїм визначним співвітчизникам, які уславили себе на ниві української історико-літературної творчості: М. Максимовичу, П. Чубинському, О. Потєбні, В. Антоновичу, М. Костомарову, М. Драгоманову, І. Франку, П. Кулішу, М. Сумцову та ін., приміром вступну частину першого тому, виданому вченому істориком та фольклористу М. Максимовичу, внесок якого у розвиток української літератури, важко переоцінити. Значне місце у ній займають бібліографічні відомості, автором відзначено головні праці М. Максимовича. Зокрема, перша в українському літературознавстві — "История древней русской словесности" (1839), від якої саме починається ця дисципліна, а також інші важливі публікації вченого, що, безперечно, сприяли не тільки поширенню студій з української словесності в XIX ст., а й сформували певний доробок праць у цій науковій галузі.

Вчений, розмірковуючи над загальними проблемами історії вітчизняної літератури у контексті із зарубіжними літературами, подав великий бібліографічний перелік з докладним його аналізом, де назвав близько 30 заслужених в історії літератури імен. М. Грушевський акцентував увагу також на історії української та російської літератури як провідних у слов'янському літературознавстві. У виданні 1923 р. у розділі "Розвій словесного мистецтва" він відзначив найвідоміші та найзначущі для історії літератури публікації. Поданий до нього суттєвий реєстр творів стверджує про високий рівень розвитку зазначеної проблеми на Заході у XIX — на початку XX ст., а також свідчить про можливість вивчення його науковцями.

Відзначені М. Грушевським публікації в його фундаментальній праці послужили, передусім, важливою джерельною базою для об'єктивного аналізу вченим українського літературознавчого процесу. Важливо наголосити ще на одній особливості "Історії української літератури", яка полягає в тому, що автор чітко систематизує проблеми, які розглядаються. Він подає їх у тексті в певній історико-хронологічній послідовності. Так, зокрема другий і третій томи присвячені рукописній літературі київської та гальцько-волинської доби XI—XIII ст., а також релігійній літературі. В основному це оригінальне письменство. У четвертому томі дослідник аналізує дружинний епос князівської доби (билини).

Історичний період 1580—1610 рр., який умовно називають першим відродженням, дослідник визначив як наступний етап у вивченні історії української літератури. Цьому

присвячений п'ятий том праці. У ньому висвітлено культурний рух, в якому позначився відгомін деяких західних літературних течій, розглянутих автором.

Як уже зазначалось, за життя М. Грушевського останній, шостий том, який починається з огляду подій, літературних явищ, творчості окремих діячів за період з 1609—1610 рр., завершується 1632—1633 рр., не був надрукований, він залишався в рукопису. Хоча до друку його було підготовлено у 1930 р.

Шостий том багатотомника побачив світ лише після здобуття Україною незалежності — у 1996 р. завдяки київському видавництву "Либідь". Велика заслуга в цьому належить С. Росовецькому — українському вченому літературознавцю, який, ретельно переглянувши архівний машинопис цього тому, відтворив авторський текст.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що у розвитку наукового літературознавства поява багатотомної праці М. Грушевського стала важливим етапом. Цей фундаментальний твір, безсумнівно, є одним з найвизначніших досліджень у вітчизняній філологічній науці. Заслуга вченого полягає у виробленні нової концепції історії української літератури та застосуванні нетрадиційної періодизації в літературознавчому процесі України від початків словесності до XVII ст., що виявилось тісно пов'язаним з національно-культурним відродженням країни. Наявність в "Історії української літератури" М. Грушевського значного бібліографічного матеріалу надає їй ще більшої наукової ваги і робить можливим багатоаспектне її вивчення.

Список використаної літератури

1. *Грушевський М. С.* Історія української літератури : у 5 т. / М. С. Грушевський. — К. ; Львів, 1923. — Т. 1. — 360 с.
2. *Кордуба М.* Академік Михайло Грушевський як історик / М. Кордуба // Літературно-науковий вісник. — 1926. — Т. 41 — С. 356.
3. *Чижевський Д. І.* Михайло Сергійович Грушевський як дослідник української літератури : [передмова] / Д. І. Чижевський // Історія української літератури / Грушевський М. С. — Нью-Йорк, 1959. — Т. 1. — С. 1—X.
4. *Грушевський М. С.* Автобіографія, 1926 р. / М. С. Грушевський // Великий українець : матеріали з життя та діяльності М. Грушевського / [упоряд. і підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та прим. А. П. Демиденко]. — К. : Веселка, 1992. — 549, [2] с.
5. *Дорошенко В.* Михайло Грушевський. Історія української літератури. Київ ; Львів, 1923, Т. 1., ст. 360 ; Т. 2, ст. 231 ; Т. 3, ст. 295 / В. Дорошенко // Діло. — 1923. — № 183. — С. 6—7.
6. *Белецкий А. И.* Академик М. Грушевский. История украинской литературы. Т. 6, ч. 1—2, с. 970 / А. И. Белецкий // История украинской литературы / М. Грушевський. — К., 1995. — Т. 6. — С. 674.
7. *Перетц В.* Михайло Грушевський. Історія української літератури. Частина перша, т. I—III / В. Перетц // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 158.
8. *Кононенко П. П.* "Історія української літератури" М. Грушевського — етап у розвитку наукового літературознавства : [передмова] / П. П. Кононенко // Історія української літератури / М. Грушевський. — К., 1993. — Т. 1. — С. 7—36.
9. *Трофимчук М.* "Історія української літератури" Михайла Грушевського: проблеми методології і концептуальності / М. Трофимчук // Михайло Грушевський : зб. наук. пр. і матеріалів Міжнар. ювілей. конф., присв. 125-й річниці від дня народження М. Грушевського / Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові, Укр. іст. т-во. — Львів, 1994. — С. 241—245.

В статтю охарактеризовано умови, що визначають створення М. С. Грушевським "Історії української літератури". Розглянуто важливі змістові риси фундаментального дослідження, при цьому підкреслено роль бібліографічних особливостей. Освітлено заслуги вченого в українській літературознавчій і бібліографічній науці.

The article analyses the defining conditions of writing by Mykhailo Hrushevsky "The History of Ukrainian Literature". The important substantial features of fundamental research are studied, and the role of bibliographic peculiarities is emphasized. The merits of the scientist in Ukrainian literary and bibliographical sciences are described.

Надійшла в редакцію 15 вересня 2013 року